

دانشگاه قرآن و حدیث

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته علوم حدیث

گرایش نهج البلاغه

بازخوانی دیدگاه‌های حدیث‌شناختی مرحوم سید محمد جواد موسوی غروی

استاد راهنما

حجت‌الاسلام و المسلمین سید محمد کاظم طباطبایی

استاد مشاور

سید علی رضا حسینی

دانشجو

امید رضا بصیری کجانی

دی‌ماه ۱۳۹۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تمام حقوق این اثر متعلق به دانشگاه قرآن و حدیث و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم -
شعبه اصفهان می باشد

تقديم به ساحت مقدس

بقية الله الاعظم مهدي موعود ارواحنا فداه

سپاس‌گزاری

بر خود لازم می‌دانم از زحمات بی‌دریغ و راهنمایی‌های عالمانه استاد گران‌قدر حجت‌الاسلام و المسلمین سید محمد کاظم طباطبایی و توصیه‌های ارزشمند استاد گران‌قدر سید علی‌رضا حسینی که در به ثمر رسیدن این پژوهش بنده را یاری نمودند صمیمانه تشکر و سپاس‌گزاری نمایم.

هم‌چنین از کلیه اساتید گرامی دانشگاه قرآن و حدیث و اساتید دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم - شعبه اصفهان بالاخص استاد اسکندری که با مطالعه این پژوهش و ارائه نظرات دقیقشان مرا یاری دادند، صمیمانه سپاس‌گزارم.

چکیده:

سید محمد جواد موسوی غروی از جمله مؤلفان شیعی معاصر است که دارای دیدگاه‌ها و آراء خاص در تحلیل و ارزیابی احادیث شیعه و بالتبع در برداشت‌های فقهی و اعتقادی و تفسیری بود. این دیدگاه و آراء خاص در کتاب مستقلی توسط وی بیان نگردیده است و الزاماً باید تمام کتب منتشر شده از وی مورد مطالعه و تحقیق قرار گیرد؛ زیرا تألیفات غروی و کتبی که از او برجا مانده، مناسب‌ترین وسیله برای انعکاس آراء و دیدگاه‌های وی می‌باشد. غروی با پیروی از بزرگانی چون سید مرتضی و ابن ادریس، بر آن است که تنها علم می‌تواند مستند احکام و معارف شرع باشد؛ حال آن‌که خبر واحد، چون به خودی خود علم‌آور نیست و بیش از ظن افاده نمی‌کند، و از آنجا که ظن نمی‌تواند منبع استنباط احکام شرع و معارف دینی باشد، قابل استناد نیست مگر آن‌که نسبت به این اخبار از لحاظ محتوایی و صدور، وثاقت ایجاد شود و این امر مستلزم آن است که این اخبار محفوف به قرائنی باشد که آن قرائن ایجاد علم و یقین نماید؛ هم‌چون موافقت با قرآن و سنت قطعی‌الصدور و اصول مسلمه.

این پژوهش می‌کوشد تا با تکیه بر تألیفات و کتب وی، مبانی حدیثی و شیوه تعامل او با روایات مخصوصاً اخبار آحاد را کشف نموده و به بررسی و تحلیل و نقد اجمالی اندیشه‌های حدیثی ایشان بپردازد. بدیهی است چنین دیدگاهی در عمل، آثار و پی‌آمدهایی خواهد داشت که با مشهور در تضاد و تخالف خواهد بود و دیدگاه ایشان نیز از این قاعده مستثنی نیست.

در پژوهش حاضر پس از بیان کلیات و مفاهیم و معرفی اجمالی غروی و آثار او، به بیان مفصل دیدگاه‌های حدیثی وی پرداخته شده است، و پس از آن آثار و پی‌آمدهای این دیدگاه بیان گردیده است. در پایان نیز نقاط ابهام اندیشه حدیثی او مورد اشاره واقع گردیده است.

کلید واژه: غروی، حدیث، خبر واحد، حجیت ظن، قرائن صحت.

فهرست مطالب

۱	فصل اول (کلیات و مفاهیم)
۳	۱.۱. بیان مسأله
۴	۱.۲. اهمیت و ضرورت
۵	۱.۳. سوالات تحقیق
۵	۱.۴. پیشینه تحقیق
۶	۱.۵. روش تحقیق
۶	۱.۶. آشنایی با سید محمد جواد موسوی غروی
۱۱	فصل دوم (دیدگاه‌های حدیثی مرحوم غروی)
۱۳	۲.۱. جایگاه حدیث در اندیشه غروی
۱۳	۲.۱.۱. ظواهر کتاب و سنت
۱۴	۲.۱.۲. خبر صحیح
۱۴	۲.۱.۳. دسته‌بندی و حجم‌بندی اخبار از لحاظ موضوع
۱۵	۲.۱.۴. تعداد قابل توجه احادیث جعلی
۱۵	۲.۱.۵. تعداد کم احادیث صحیح مربوط به احکام
۱۶	۲.۲. سنت و حجیت آن
۱۷	۲.۳. عدم حجیت خبر واحد
۱۹	۲.۴. لزوم قطع در مجموعه معارف
۲۰	۲.۵. عرضه حدیث بر قرآن
۲۱	۲.۶. عرضه بر سنت قطعی‌الصدور
۲۳	۲.۷. حجیت خبر متواتر
۲۴	۲.۸. رجوع به اصول
۲۴	۲.۹. نسخ
۲۵	۲.۱۰. تقیه

۲۹	۲.۱۱. مخالفت با عامه
۳۲	۲.۱۲. تسامح در ادله سنن و حدیث من بلغ
۳۵	۲.۱۳. رد اجماع به عنوان دلیلی بر حجیت خبر واحد
۳۶	۲.۱۴. نقد برخی مبانی رجالی علمای رجال در جرح و تعدیل روات
۳۶	۲.۱۴.۱. ضرورت اثبات توثیق امام در مورد راویان
۳۷	۲.۱۴.۲. عدم اکتفا بر مدح و قدح رجالیون
۳۸	۲.۱۴.۳. دشواری احراز عدالت
۳۸	۲.۱۴.۴. عدم امکان اثبات عدالت تمام سلسله سند
۳۸	۲.۱۴.۵. عدم اعتماد به کتب رجال
۳۹	۲.۱۴.۶. عدم اثبات عدالت راوی با یک شاهد
۴۰	۲.۱۴.۷. لزوم تعدیل شفاهی و عدم کفایت تعدیل کتبی
۴۰	۲.۱۴.۸. لزوم وجود عدلین در تزکیه شاهد
۴۱	۲.۱۴.۹. عدم صحت تشبیه روایت به نقل اجماع و تفسیر مترجم
۴۱	۲.۱۵. بررسی و نقد برخی قواعد عام توثیق
۴۱	۲.۱۵.۱. کتب شلمغانی و بنوفضال
۴۳	۲.۱۵.۲. تصحیح ما یصح عن جماعه
۴۴	۲.۱۵.۳. مراسیل ابن ابی عمیر
۴۵	۲.۱۶. تقدم مطلق جرح بر تعدیل
۴۶	۲.۱۷. ضعف راوی به صیرف فطحی، واقفی و ... بودن
۴۶	۲.۱۸. استناد به تاریخ برای اثبات ضعف راوی
۴۷	۲.۱۹. وثوق صدور
۴۸	۲.۱۹.۱. قرائن وثوق به صدور از دید غروی
۴۹	۲.۲۰. روش فقه‌الحدیثی غروی
۴۹	۲.۲۰.۱. جمع بین روایات
۵۱	۲.۲۰.۲. استفاده از مرجحات

۵۲	۲۰۲۰.۳. بحث‌های لغوی و ادبیات عرب
۵۵	۲۰۲۰.۴. مجموعه‌نگری نسبت به احادیث ابواب مختلف
۵۷	۲۰۲۰.۵. تصحیح سند روایت
۵۸	۲۰۲۰.۶. تحلیل متن روایت
۵۹	۲۰۲۱. غروی و حدیث اهل سنت
۶۰	۲۰۲۲. اعتقاد غروی به جعل حدیث در کتب شیعه
۶۲	۲۰۲۳. دسته‌بندی روایات در حوزه‌های معرفتی
۶۳	۲۰۲۴. نقد راویان و محدثان
۷۰	۲۰۲۵. تاریخ حدیث
۷۱	فصل سوم (آثار و پی‌آمدهای تفکر حدیثی غروی)
۷۳	۳.۱. نفی میراث حدیثی شیعه
۷۴	۳.۲. رد ملاک‌های مشهور
۷۴	۳.۳. اعتقاد به عدم نیاز به این حجم از روایات
۷۵	۳.۴. اتهام سنی‌گری
۷۷	۳.۵. تفاوت برداشت‌های فقهی
۷۷	۳.۵.۱. حکم رجم
۷۷	۳.۵.۲. حکم قتل مرتد
۷۷	۳.۵.۳. قطع ید
۷۸	۳.۵.۴. طهارت اهل کتاب
۷۸	۳.۵.۵. حلیت ذبائح اهل کتاب
۷۹	۳.۵.۶. حلیت انواع ماهی‌ها
۷۹	۳.۵.۷. حلیت تمام حیوانات بری جز استثنائات قرآنی
۷۹	۳.۵.۸. ارث زوجه
۷۹	۳.۵.۹. خمس
۸۰	۳.۵.۱۰. آب کر

۸۰	۳.۵.۱۱. مقدار مسح پا
۸۰	۳.۵.۱۲. جبیره
۸۰	۳.۵.۱۳. زمان یائسه شدن زنان
۸۰	۳.۵.۱۴. قربانی
۸۱	۳.۵.۱۵. بلوغ دختران و پسران
۸۱	۳.۵.۱۶. زکات
۸۱	۳.۶. تفاوت برداشتهای اعتقادی
۸۳	۳.۷. استفاده فراوان از اصول عملیه در استنباط احکام به جای روایات
۸۴	۳.۷.۱. تمسک به اصول در حکم به طهارت اهل کتاب
۸۴	۳.۷.۲. تمسک به اصول در حکم یائسگی زنان
۸۵	۳.۷.۳. تمسک به اصول در حکم نفساء
۸۵	۳.۷.۴. تمسک به اصول در حکم طهارت خمر
۸۶	۳.۷.۵. تمسک به اصول در حکم به عدم حرمت ریش تراشی
۸۶	۳.۷.۶. تمسک به اصول در حکم بلوغ دختر و پسر
۸۷	۳.۸. خرافی جلوه دادن برخی معارف
۸۹	فصل چهارم (نقاط ابهام در اندیشه حدیثی غروی)
۹۱	۴.۱. نگاه استحسانى و عرفى
۹۳	۴.۲. عمل به ظن
۹۴	۴.۳. استناد به سخنان ضعیف
۹۴	۴.۴. اشتباه در نسبت دادن روایات به راویان
۹۵	۴.۵. بی ادبی و طعن نسبت به بزرگان
۹۵	۴.۶. ارائه درهم و تکراری زیاد مطالب
۹۶	۴.۷. تناقضات با مبانی خویش
۹۶	۴.۷.۱. اعراض از اصل پذیرفته شده و مبانی رجالی
۹۷	۴.۷.۲. اعراض از فتوای فقهی

۹۸

۴.۷.۳. استناد به کتب غیر مستند و غیر علمی

۹۹

فصل پنجم نتایج و پیشنهادها

۱۰۳

پیوست‌ها

فصل اول

(کلیات و مفاهیم)

۱.۱. بیان مسأله

بررسی کتب فقهی و حدیثی نشان می‌دهد که حداقل دو دیدگاه در رویارویی با احادیث در بین شیعیان وجود دارد. عده‌ای که در رأس آنان سید مرتضی قرار دارد، بر آنند که تنها احادیث قطعی‌الصدور قابل استناد است و فقه خویش را نیز بر این بنا نهاده‌اند تا آنجا که مدعی اجماعند که شیعه همانطور که قیاس را قبول ندارد؛ چون ظن آور است نه قطع آور. خبر واحد را نیز به دلیلی ظنی‌الصدور بودنش قبول ندارد. عده‌ای دیگر که در رأس آنها شاگرد سید مرتضی یعنی شیخ طوسی قرار دارد، با تألیفات گوناگون در اصول و حدیث و فقه، بر این باور است که هرچند اخبار آحاد مفید قطع نیست و بیشتر از ظن به صدور را افاده نمی‌کند، اما می‌توان به این اخبار واحد هم عمل نمود و به این‌گونه وی تألیفات گوناگون و نویی را ارائه کرد که تا سالیان سال و حتی تا کنون نیز توسط فقهای پس از او، همین روش دنبال می‌شود.

مرحوم غروی نیز با تألیف کتب متعددی در زمینه معارف اسلامی به زعم خود بر آنست تا با تمسک بر کتاب و سنت قطعی رسول * مسلمانان را متحد و متفق نماید.^۱ وی با انتقاد از علما و فقها با طرح این موضوع که اگر دین واحد است و کتاب واحد است، این سؤال را مطرح می‌کند که اختلافات عدیده‌ای که بین علما در احکام دین به وفور پدید آمده است، نتیجه چیست؟

وی در این راستا با طرح مسائل خلافتی به نقد بسیاری از احادیث شیعه پرداخته تا آنجا که معتقد است باید بسیاری از کتب حدیثی شیعه به طور جد پالایش گردد و احادیث صحیح از ضعیف جدا گردد و فقط احادیث

۱. سید محمد جواد موسوی غروی، فقه استدلالی در مسائل خلافتی، نشر نگارش، تهران، ۱۳۷۷ ش، ص سیزده.

صحیح مورد استناد قرار گیرد. و بر علما از صدر تا کنون ایراد می‌کند که چرا چنین وظیفه مهمی را به انجام نرسانده‌اند؟!

مرحوم غروی با مردود دانستن ظن فقیه در مسائل شرعی، با پیروی از سید مرتضی، خبر واحد را فاقد استناد برای حکم شرعی می‌داند و معتقد است تفاوتی بین قول به ظن فقیه با قول به قیاس و استحسان و مصالح مرسله و ... که تماماً افاده ظن می‌کنند وجود ندارد.

اما اینکه معیارهای نقد حدیث از دیدگاه وی چیست و آرای حدیثی وی کدام است؛ این تحقیق در صد بیان آن می‌باشد.

۱.۲. اهمیت و ضرورت

به سبب نوع ارتباطاتی که امروزه در جامعه وجود دارد و دیگران چه منتقدان منصف و چه کسانی که با دستاویز قرار دادن فتاوی علمایی که خلاف مشهور علمای شیعه فتاوی را بیان نموده‌اند، پرداختن به آرای حدیثی ایشان به دلایل زیر ضرورت و اهمیت می‌یابد:

۱. قشر معتابیهی از روشنفکران جامعه (حداقل در استان اصفهان) و جوانانی که با مبانی فقهی شیعه آشنا نیستند، اجمالاً با اندیشه‌های مرحوم غروی آشنایی دارند ولی از مبانی اندیشه ایشان بی‌اطلاعند؛

۲. نوع نگاه وی به میراث گران قدر حدیث شیعه، این شائبه را در اذهان مخاطبان به وجود می‌آورد که این میراث گران بها در طی قرون مختلف دست‌خوش تحریفات و تدلیس‌های جدی قرار گرفته است؛

۳. فتاوی‌ای که ایشان در باب: حکم ارتداد، قطع ید سارق، حکم رجم، بلوغ پسر و دختر و ... داده است، و تماماً آن را مستند به مباحث علمی و حدیث‌شناختی می‌داند، مستمسکی است در دست روشن‌فکرانی که در صدند تا اسلام را با خواست بشر و جامعه امروزی تطبیق دهند؛

۴. برخی اعتقادات و بیانات علمی ایشان در باب علم ائمه ،، خلافت علی +، نماز جمعه و ... باعث گردیده که علی‌رغم اعتقاد راسخ وی به مکتب تشیع، ایشان به عنوان شخصی با گرایش غیر شیعی و متمایل به وهابیت در انظار عوام مطرح گردد؛

دلایل فوق ضرورت و اهمیت این تحقیق جهت روشن شدن قیوم حدیث و منابع حدیثی شیعه، باز بودن کرسی‌های آزاد اندیشی در بین شیعه و آشنایی اندیشمندان و اساتید و دانشجویان علوم اسلامی با دیگر اندیشه‌هایی که در حوزه معارف اهل بیت . وجود دارد را بیشتر روشن می‌سازد.

۱.۳. سؤالات تحقیق

سؤالات این تحقیق به دو قسمت سؤالات اصلی و فرعی تقسیم می‌شود که با در نظر گرفتن فهرست مطالب تدوین شده است. این سؤالات عبارت‌اند از:

۱. مبانی حدیث‌شناختی مرحوم غروی چیست؟
 ۲. آیا مرحوم غروی قائل به حجیت سنت است؟
 ۳. معیارهای اعتماد بر حدیث از نظر مرحوم غروی کدام است؟
 ۴. نظرات حدیثی مرحوم غروی در عمل چه نتایج و پی‌آمدهایی را در بر خواهد داشت؟
- بیان این نکته ضروری است که به خاطر اکتشافی بودن این تحقیق، سؤال اصلی، فرضیه‌ای ندارد.

۱.۴. پیشینه تحقیق

در باب نقد دیدگاه‌ها و آرای حدیث‌شناختی علما و صاحب‌نظران قدیم و معاصر، مقالات و پایان‌نامه‌های مختلفی توسط پژوهشگران به رشته تحریر درآمده است.

اما در خصوص دیدگاه‌های مرحوم غروی تا کنون مقاله و پایان‌نامه و کتابی نوشته نشده است. البته آقای مهریزی در کتاب مجموعه رساله‌های فقهی درباره بلوغ دختران، رساله بلوغ غروی را به طور کامل نقل کرده ولی به نقد آن پرداخته است. همچنین آقای حیدر حب‌الله در کتاب نظریه السنة فی الفکر الامامی الشیعی التکون و الصبرورة، مبانی حدیثی ایشان در خصوص خبر واحد را که در کتاب پیرامون ظن فقیه، آمده بیان کرده است. همچنین آقای جعفریان در کتاب جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران، گذرا به اندیشه وی پرداخته است.

۱.۵. روش تحقیق

در این تحقیق سعی شده است که به تبیین دیدگاه‌های حدیثی مرحوم غروی همراه با نقد اجمالی پرداخته شود و از نقد مفصل دیدگاه‌های ایشان اجتناب شود. از طرف دیگر با توجه به توصیفی و تبیینی بودن تحقیق، از استدلال تراشی دوری شده است.

۱.۶. آشنایی با سید محمد جواد موسوی غروی

سید محمد جواد موسوی غروی در سال ۱۲۸۲ هجری شمسی در روستای علون‌آباد از توابع کوهپایه واقع در یکصد کیلومتری شمال شرق اصفهان، متولد شد.

وی از دوازده سالگی به اصفهان مهاجرت کرد و دروس مقدماتی را، نزد مرحوم شیخ علی یزدی خواند. حاشیه ملا عبدالله و شرح شمسیه در منطق را نزد سید محمد کاظم کرونلی شروع نموده همه را به اتمام رساند. سپس معالم و قوانین را نزد مرحوم شیخ محمود مفید و مرحوم میرزا احمد فراگرفت. آنگاه مکاسب شیخ انصاری و کفایه آخوند خراسانی را نزد مرحوم سید محمد نجف‌آبادی تا آخر خواند و نزد مرحوم حاج میرمحمد صادق صادقی به تعلم فرائد شیخ انصاری پرداخت. در عرض این دروس، منظومه منطق و حکمت حاج ملا هادی سبزواری و بعد از آن شرح فصوص ابن عربی و اسفار ملاصدرا را نزد مرحوم شیخ محمد خراسانی فرا گرفت. آنگاه به درس خارج مرحوم حاج میرمحمد صادق رفت که خارج فقه و اصول بود و شش سال به طول انجامید. از دیگر اساتیدی که از ایشان بهره گرفت، مرحوم شیخ محمد رضا نجفی فرزند مرحوم شیخ محمد حسین بود، که کتاب *وقایه الاذقان و الالباب* را در اصول تألیف نمود. از چهارده سالگی به بعد، تدریس سطوح را آغاز نمود. وی علاوه بر حفظ قرآن، نهج البلاغه و بسیاری از روایات کتب اربعه و کتب صدوق را حفظ کرد. سرانجام در سن بیست و پنج سالگی حدود چهار هزار روایت در حافظه داشت.

در بیست و دو سالگی، چند تن از علمای معروف اصفهان به وی اجازه اجتهاد دادند. من جمله مرحوم شیخ محمد رضا نجفی و مرحوم آقا سید محمد نجف‌آبادی و حاج میرمحمد صادق. از جمله علمایی که غروی با ایشان مراودات علمی - مخصوصاً در باب وجوب عینی نماز جمعه - داشته، مرحوم حاج آقا رحیم ارباب می‌باشد. مرحوم ارباب تقریظی نیز بر مجلدات کتاب خورشید معرفت غروی نگاشته است.*

پس از سال‌ها تدریس و وعظ و اقامه نماز جمعه در اصفهان، به دلایل مختلفی از جمله مبانی فقهی، حدیثی، کلامی و تفسیری که وی غالباً در منبر وعظ و خطابه نیز بیان می‌نمود، و موضع‌گیری‌هایی که علیه وی در اصفهان رخ داد، کرسی تدریس و وعظ را رها کرده و در منزل به تحقیق و پژوهش پرداخت که حاصل آن تألیف کتاب‌هایی است که در ذیل به معرفی اجمالی آن پرداخته شده است.

غروی در پنجم مهرماه ۱۳۸۴ شمسی در اصفهان دیده از جهان فرو بست و در روستای علون‌آباد به خاک سپرده شد.

تألیفات وی که به چاپ رسیده است به این شرح می‌باشد:

۱. **آدم از نظر قرآن مجلد اول، چاپ اول ۱۳۳۰:** در فصل اول کتاب که «نمای گفتار» نام گرفته است، صنایع لفظی و زبانی تبیین گشته و نشان داده شده است که درک متن بدون توجه به لطائف زبانی ممکن نیست و اگر ظاهر گفتار را بدون توجه به حقیقت و مجاز، تشبیه و استعاره، تمثیل، کنایه و... معیار قرار دهیم مراد گوینده برای ما آشکار نخواهد شد. در فصل دوم که «روح گفتار» نام گرفته، نشان داده شده است که آن صنایع لفظی و زبانی چگونه به تبیین معنای متن کمک می‌نماید. مباحثی هم‌چون: «گفتار تکوینی، عرض تکوینی، ایمان ظاهری و لفظی، سجود، تسبیح» و نظایر آن در این فصل تبیین شده است. آیات خلقت آدم در قرآن نیز مورد بحث واقع شده است.

۲. **خورشید معرفت، مجلد اول، چاپ اول ۱۳۴۰:** در این کتاب با استناد به آیات و روایات، به تبیین گناه و تشریح طاعت و عبادت در چارچوب دیانت پرداخته شده و اخلاق در خانواده و مبانی تحکیم خانواده از طریق ازدواج صحیح بیان گشته است.

۳. **خورشید معرفت، مجلد دوم، چاپ اول ۱۳۴۵:** در این مجلد مبانی اندیشه تولید و اشتغال و ضرورت فراهم آوردن زمینه‌های آن توسط همه مسلمانان توضیح داده شده است. آیات و روایاتی که در این کتاب به بحث گذاشته شده‌اند، نشان دهنده نوع نگاه اسلام به مقوله کار و تلاش و دستاوردهای این جهانی است.

۴. **خورشید معرفت، مجلد سوم، چاپ اول ۱۳۴۵:** در این کتاب مباحثی پیرامون اقتصاد و تعدیل ثروت در اسلام آمده که در آن از قرآن و کلمات نبی و آل عصمت استفاده شده است.

۵. **نماز یا سیر کمالی انسان، چاپ اول ۱۳۴۹:** این کتاب متضمن فلسفه نماز می‌باشد. روایات متعدد مطرح شده در کتاب هم به شرایط و شرایط فقهی نماز می‌پردازد و هم به فلسفه و معنای نماز. هم‌چنین به این سؤال پرداخته

شده است که چرا در تمامی ادیان الهی، بر موضوع نماز این قدر تکیه شده است و این نماز چه تأثیری بر سیر کمال انسانی دارد.

۶. خورشید معرفت مجلد چهارم (فلسفه حج)، چاپ اول ۱۳۵۰: در این کتاب ضمن تشریح احکام مناسک حج، به تبیین فلسفه و تعلیل وضع این حکم پرداخته شده است.

۷. نماز جمعه یا قیام توحیدی هفته، چاپ اول ۱۳۵۸: این کتاب در تبیین این موضوع که نماز جمعه واجب عینی است، نگاشته شده است. در لابلای مباحث این کتاب، مباحث متنوعی از جمله معنای اجماع و حجیت آن در فقه، مورد بررسی قرار گرفته است.

۸. قربانی در منی، چاپ اول ۱۳۶۲: در این کتاب، مسأله قربانی در حج، محل بحث واقع شده و با استناد به آیات و روایات فراوانی نشان داده شده است که قربانی، آن گونه که گوشت حیوانات اسراف گردد، جایز نمی‌باشد و می‌توان قربانی را به زمان بعد از حج موکول نمود تا گوشت حیوانات اسراف نگردد.

۹. مغرب و هلال، چاپ اول ۱۳۷۰: این کتاب در تبیین دو موضوع نگاشته شده است؛ یکی اینکه موقع نماز مغرب، هم‌زمان با غروب آفتاب است و میان غروب آفتاب و وقت نماز، فاصله‌ای نیست. دوم اینکه دیدن هلال ماه، در یک نقطه از کره زمین، برای سایر ساکنین آن نیز حجت می‌باشد و یکسانی افق‌ها در این زمینه معنایی ندارد.

۱۰. مبانی حقوق در اسلام، چاپ اول ۱۳۷۲: این کتاب که در ده فصل تنظیم شده است، با استناد به آیات گوناگون و روایات متعدد، زمینه‌های مختلف تبیین حقوق در اسلام شرح داده شده است.

در بخش پایانی (ضمیمه کتاب)، بحث بلوغ مطرح شده است و در خصوص این موضوع بحث شده است که بلوغ، سن مشخصی ندارد و بر مبنای تحولات بدنی و جسمی تعریف می‌شود (چه در دختران و چه در پسران).

۱۱. آدم از نظر قرآن مجلد دوم، چاپ اول ۱۳۷۵: این کتاب با فصلی پیرامون محکم و متشابه آغاز می‌گردد، در فصول بعدی به این مبحث می‌پردازد که «شیطان»، «ابلیس» و «جن» موجوداتی خارج از وجود انسان نیستند، بلکه نام‌هایی هستند که به صفات مختلف انسانی اطلاق می‌گردند. در طول دوازده فصل این کتاب، به تفصیل از منظرهای گوناگون به این موضوع نگاه شده است.

در فصل پایانی کتاب (فصل دوازدهم) «شیوه یهود در جعل خرافه» مورد بررسی قرار گرفته و بیان شده است که بسیاری از خرافاتی که در کتب مسلمین (اعم از شیعه و سنی) درج شده، میراثی است که از تورات به جا مانده و ثمره تلاش یهودیان در جعل و تحریف تعالیم اسلام می‌باشد.

۱۲. **فقه استدلالی در مسائل خلافی، چاپ اول ۱۳۷۷:** این کتاب در پنج بخش تنظیم شده است؛ بخش اول برخی از قواعد و احکام کلی در اسلام را بررسی می‌نماید، قواعدی مانند: «اصل حلیت اشیاء»، «وجود دفع حدود و تعزیرات به شبهات» و... که می‌بایست در استنتاج احکام مورد توجه قرار گیرد.

در بخش دوم کتاب، برخی از احکام فقهی، همانند مسائل آب، وضو، غسل، طهارت اهل کتاب، غیبت و بهتان اهل سنت و کفار، طهارت خمر، عدم حرمت ریش تراشی و... بررسی شده است. در بخش سوم، احکامی چند در تعدیل ثروت بررسی گشته است. بخش چهارم کتاب، بحثی است در اخبار موضوعه. در بخش پنجم که «حدود و تعزیرات» نام گرفته، دو مبحث ارتداد و رجم (سنگسار کردن) مطرح شده است.

۱۳. **حجیت ظن فقیه، چاپ اول ۱۳۷۸:** این کتاب ردی است بر نظریه «حجیت ظن فقیه». عناوین فصل‌های ده‌گانه کتاب به این شرح است: بیان معنای ظن در فقه، علم و برهان در قرآن و فقه و معاشرت آنها با ظن، بیان عقل و علم در قرآن و ضرورت اعمال آن در احکام خدا، فقه و مبانی آن، علل تبعیت اکثر امت از ظن فقه‌ها، علل رواج ظن بین فقه‌های امت، احتجاج با شیخ انصاری پیرامون حجیت خبر واحد، استدلال به ادله اربعه کتاب، سنت، عقل و اجماع، قول به قیاس و احتجاج با قائلین به آن، کلمات اصحاب پیرامون ظن.

۱۴. **چندگفتار، چاپ اول ۱۳۷۹:** این کتاب در هشت گفتار تنظیم شده است. سه گفتار اول، در مجموع پیرامون عترت، حدیث ثقلین و معنای آن می‌گردد. بسیاری روایات از منابع شیعه و اهل سنت و نیز اشعار زیادی در تبیین موضوع آمده است. گفتار چهارم، پنجم و ششم، به جدی‌ترین موضوعات مطرح در حکمت اسلامی می‌پردازد: «جبر و اختیار»، «قضا و قدر» و «بدا، خلد و ابد». به دلیل دشواری این موضوعات، در تبیین بحث به آیات و روایات زیادی استناد شده است. نظرات دیگران نیز در این باب آمده و بررسی گشته است. در گفتار هفتم، «تقیه» مطرح شده است. گفتار هشتم، «پاسخ به چند سؤال» نام گرفته است و شامل مطالب متنوعی است، از جمله مسأله شفاعت (و ارتباط آن با اذن الهی)، صفات شیعه، معنای شرک و... .

۱۵. شرح رساله، چاپ اول ۱۳۸۲: این کتاب حواشی مرحوم غروی است بر رساله عملیه مرحوم آیه الله العظمی بروجردی که در سال ۱۳۴۲ انجام گرفته و از آغاز سال ۱۳۸۰ تا اواسط سال ۱۳۸۲ بازخوانی، تکمیل و تنظیم گردیده است. در این کتاب متن رساله آیه الله العظمی بروجردی آمده و در ذیل هر مسأله، حواشی، ذکر شده است. حواشی غروی در بخش‌های تقلید، طهارت و شکایات، بسیار متفاوت با نظرات آیه الله العظمی بروجردی می‌باشد.

۱۶. آدم از نظر قرآن مجلد سوم، چاپ اول ۱۳۸۴: در این کتاب به معرفی سه رکن اساسی پرداخته شده است، که عبارتند از:

نخست؛ انسان، بِمَا هُوَ انسان، فطرت و ذات او،

دوم؛ فرشتگان، یعنی همه نیروهایی بالقوه موجود در انسان و در عالم،

سوم؛ خلیفه الله.

این سه رکن را که در سه فصل به آن پرداخته شده، دو فصل پایانی کتاب به سرانجام می‌رساند. یعنی مقامات و مراتب خلیفه در سیر الی الله و معراج او، و نیز حقیقت قصص انبیاء که به اوج مقام متعالی و شامخ خلیفه الهی عروج کرده‌اند.